

Бялик О.В. Стандарти сексуальної освіти: європейський вимір / О. В. Бялик // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Мелітополь : ФО-П Однорог Т. В., 2015. – Випуск ХІУ. – С. 20–25.

УДК 37.03 (4)

СТАНДАРТИ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР

Оксана Бялик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Анотація: В статті розглядаються деякі аспекти нових «Стандартів сексуальної освіти в Європі», розкриваються типи програм та основні принципи сексуальної освіти, дається їм характеристика, аналізуються передбачені європейськими експертами результати такої освіти й визначаються сучасні стратегії розвитку сексуальної освіти.

Ключові слова: сексуальна освіта, стандарти сексуальної освіти в Європі, програми сексуальної освіти, учнівська молодь, принципи сексуальної освіти, передбачувані результати, цільові групи, прямі й непрямі партнери.

Бялик Оксана. **Стандарты сексуального образования: европейское измерение**

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые аспекты новых «Стандартов сексуального образования в Европе», раскрываются типы программ и основные принципы сексуального образования, дается им характеристика, анализируются предусмотренные европейскими экспертами результаты такого образования и определяются современные стратегии развития сексуального образования.

Ключевые слова: сексуальное просвещение, стандарты сексуального образования в Европе, программы сексуального образования, учащаяся молодежь, принципы сексуального образования, предполагаемые результаты, целевые группы, прямые и косвенные партнеры.

Byalik Oksana. Sexuality Education Standards: european dimension

Resume: This article The paper discusses some aspects of the new «Standards of sex education in Europe», revealed the types of programs and basic principles of sex education is given to them characteristics, analyzes the results provided by European experts such education and current development strategy defined sexuality .

Keywords: sex education, sex education standards in Europe, programs of sex education, students, sex education principles, expected results, target groups, direct and indirect partners.

Постановка проблеми. Прискорений фізичний розвиток молоді, прагнення її до швидкого входження в соціальний світ дорослих відбувається на тлі визнання прав підростаючого покоління, розширення можливостей участі молодих людей у всіх сферах життя суспільства. В умовах лібералізації статевої моралі, послаблення виховної функції сім'ї та навчальних закладів, при відсутності навчально-виховних програм з питань статі і сексуальної поведінки, статево-рольова соціалізація молоді перетворюється в стихійний процес.

Особливу небезпеку в останні роки становить ріст в учнівській молоді захворювань, що передаються статевим шляхом, порушень в сексуальному розвитку, збільшилася кількість випадкових статевих зв'язків, проституції, а також захворювань наркоманією та СНІДом, що тісно пов'язані з відхиленнями в статево-житті. Все це породжує проблему психологічної й моральної підготовки молоді до здорового способу життя й відповідального батьківства. В результаті цього виникла необхідність в організації статевого виховання учнівської молоді.

На думку фахівців, найбільш ефективно статево-виховання може бути здійснено в межах відповідних просвітницьких програм у навчальних закладах. На жаль, в Україні система таких заходів практично відсутня. Цьому, безумовно, перешкоджає поширена думка, що цілеспрямоване сексуальне виховання розбещує дітей та підлітків й провокує їх на небажану поведінку. Досвід країн, де відповідні програми реалізуються, доводить хибність такого міркування.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження проблем статевого виховання молоді в країнах Євросоюзу викликає не тільки науковий інтерес. Водночас недостатньо досліджена проблема статевого виховання учнівської молоді в зарубіжних країнах, зокрема в країнах Євросоюзу. Але рядом країн накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання, формування провідних ідей та розробка ними практичних методик у цій сфері. Так, у *Німеччині* дану проблему досліджували науковці Й. Зенде, К. Бах, Р. Борман, Г. Грассель, М. Гемпель, К. Павек, Б. Швенке та ін., у *Польщі* – М. Браун-Галковська, В. Брейнак, В. Фіялковський, В. Оконь, З. Іздебський, Г. Венглярчик та ін., у *Великобританії* – Л. Арчер, А. Кларк, М. Коул,

К. Джексон, П. Махоні, П. Мерфі, Дж. Салісбері, К. Скелтон, Г. Вайнер, С. Томлінсон та ін., у *Скандинавських країнах* – Т. Барте, О. Контула, Т. Нурміаго, К. Едгар, Л. Елісон, Г. Еттерберг, Г. Монбіот, Д. Сандбі та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розгляд нових «Стандартів сексуальної освіти в Європі», розкриття існуючих типів програм та характеристика основних принципів сексуальної освіти, аналіз передбачених європейськими експертами результатів такої освіти й визначення сучасних стратегій розвитку сексуальної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідність у розробці нових стандартів сексуальної освіти в Європі – це відповідь на потребу в стандартах такої освіти, але не було зроблено жодної спроби впровадити такі стандарти на рівні Європейського регіону, а документ «Стандарти сексуальної освіти в Європі» є першим кроком по досягненню цієї мети на рівні загальноєвропейського освітнього простору. Метою даного документу є сприяння поширенню цілісної системи сексуальної освіти. Актуальність даного видання також обумовлена рядом проблем, що витікають із різких відмінностей між європейськими країнами у відношенні до якості сексуальної освіти у навчальних закладах. На сучасному етапі в школах однієї третини держав-членів країн Європейського регіону ВОЗ повністю відсутні програми сексуальної освіти, а в деяких країнах її розпочинають тільки з 14-18 років.

Доктор Gunta Lazdane, регіональний радник ВОЗ із сексуального та репродуктивного здоров'я, яка координувала розробку цього документу, зауважує: «Важливою відмінною рисою нового керівництва є те, що в ньому підкреслена необхідність починати сексуальне виховання з моменту народження дитини. В документі також зазначається, які навички повинні набувати діти та підлітки та які установки повинні формуватися в певні вікові періоди» [2].

Існуючі програми статевого виховання, як правило, приділяють основну увагу біологічним аспектам. «Цього недостатньо, – додає д-р Lazdane. – Нам необхідний новий підхід в сексуальній освіті, і в цьому основа нового

керівництва, де фактичні відомості подаються в контексті цінностей, знань, життєвих навичок тощо» [2].

В основі нового документу, як зазначають експерти, лежить позитивне уявлення про сексуальність як частину фізичного і психічного здоров'я, а такі теми, як ВІЛ/СНІД, небажана вагітність, сексуальне насилля, розкриті всебічно, в центрі якого – виховання соціальної самостійності й відповідальності людини за себе та за інших людей.

Аналізуючи ситуацію в Європейському Союзі, експерти зауважують, що для позначення курсів сексуальної освіти в різних країнах використовуються різні назви цих курсів, за якими стоять й великі відмінності у змісті такої освіти. До цього часу країни Європи досить слабо взаємодіяли між собою у цій сфері.

Майже вся зарубіжна література по сексуальній освіті публікується англійською мовою, а більшість документів в Європі (положення, керівництва, посібники, навчальні матеріали, експертні звіти) публікуються на національних мовах європейських країн. Тому вони, як правило, недоступні зарубіжному читачеві, а це відразу ж створює помилкове враження, що англійські програми по сексуальній освіті, більшість яких зі Сполучених Штатів, – чи не єдині програми, що реалізуються на практиці [1].

Таким чином, запропоновані нові стандарти стали першим кроком до створення нормативів сексуальної освіти молоді, що підходять для всього європейського регіону.

Міжнародний огляд наукових досліджень, що дають оцінку програмам сексуальної освіти, проведений ЮНЕСКО, містить перелік програм, де вказується на те, що такі програми в даний час впроваджуються в багатьох розвинутих країнах і країнах, що розвиваються. Впровадження деяких програм, які реалізуються в країнах, що розвиваються, здійснюється за зразком та за підтримки розвинених країн, зокрема, Сполучених Штатів Америки та Західної Європи.

В історичній глобальній перспективі програми сексуальної освіти можна розділити на три категорії (типи):

Програми першого типу націлені в основному на заклик до утримання від сексуального життя до вступу в шлюб (Програми «як сказати «ні» або «утримання»).

Програми другого типу включають стриманість як можливий вибір, але також припускають ознайомлення з методами контрацепції та практиками «безпечного сексу». Ці програми часто називають «всебічною сексуальною освітою» на противагу програмам «виключно стриманості».

Є програми, які включають елементи програми другого типу, але розглядають їх у більш широкому контексті розвитку особистості. Саме такі програми лягли в основу нових «Стандартів», де вони віднесені до категорії «цілісної сексуальної освіти» та є програмами третього типу [4].

Програми 1-го типу отримали значну підтримку з боку Республіканської адміністрації США в останні десятиріччя. Загалом програми 1-го і 2-го типів характерні для політики США, тоді як у Західній Європі переважають програми 3-го типу, де сексуальність підлітків, як правило, розцінюється не як проблема і загроза (на відміну від США), а як одна зі складових розвитку та збагачення особистості молодшої людини.

Варто підкреслити, що філософська основа, закладена в програмах третього типу, відрізняється від філософії програм першого і другого типів тим, що останні «орієнтуються на відчутні результати», приділяючи основну увагу, зокрема, результатам, пов'язаним зі статевою поведінкою. Важливими питаннями для оцінки навчальних програм сексуальної освіти першого і другого типів є наступні: «Відбувається вступ у статеві зв'язки в більш пізньому віці», «скорочується кількість сексуальних партнерів» або «знижується частота статевих зв'язків».

В Європі ж сексуальна освіта орієнтується насамперед на особистісний ріст, в той час, як в Сполучених Штатах Америки вона переважно орієнтована на вирішення проблем або їх попередження. Існує безліч різноманітних історичних, соціальних і культурних причин, що пояснюють таку істотну різницю. Це, перш за все, пов'язано з тим, що у Західній Європі сексуальність є

мірою прояву і розвитку в підлітковому віці, й сприймається не як проблема або загроза, а як джерело особистісного зростання молоді людини [2].

Враховуючи особливості європейського регіону ВООЗ, експертами розроблено принципи сексуальної освіти для забезпечення її цілісності.

До основних принципів вони відносять наступні:

1. Сексуальна освіта повинна відповідати віку та рівню розвитку молоді, а також враховувати культурне й соціальне середовище існування молоді людини та її статеву приналежність.

2. В основі сексуальної освіти повинні лежати сексуальні та репродуктивні права людини, а також цілісна концепція благополуччя, яка визначає здоров'я особистості.

3. Сексуальна освіта повинна ґрунтуватися на гендерній рівності, самовизначенні та прийнятті різноманітності у поведінці молоді.

4. Сексуальна освіта має починатися з моменту народження.

5. Сексуальна освіта має сприйматися як внесок у суспільство, в якому права і можливості надаються як окремим особам, так і спільнотам.

6. Сексуальна освіта повинна ґрунтуватися на точних наукових даних.

Крім того, за новими стандартами сексуальна освіта націлена на одержання таких результатів:

1. Сприяти формуванню соціального клімату, що характеризується толерантним і відкритим ставленням до сексуальності, різному способу життя, установкам та цінностям.

2. Поважати сексуальну різноманітність і гендерні відмінності людей, а також усвідомлювати сексуальну ідентичність і розподіл гендерних ролей.

3. Розширити можливості молодих людей приймати правильні рішення, на основі отриманої інформації та її розуміння, а також відповідальної поведінки щодо себе й свого партнера.

4. Володіти знаннями про тіло людини, його розвиток і функції, особливо щодо сексуальності.

5. Мати можливість розвиватися як індивід, що володіє сексуальністю, вчитися виражати почуття і потреби, відчувати задоволення від сексуальності й розвивати власні гендерні ролі та сексуальну ідентичність.

6. Отримати відповідну інформацію про фізичний, когнітивний, соціальний, емоційний та культурний аспекти сексуальності, методи контрацепції, профілактики ІПСШ, ВІЛ та сексуальне насилля.

7. Володіти необхідними життєвими навичками, щоб вміти володіти усіма аспектами сексуальності та міжстатевих відносин.

8. Володіти інформацією про надання і отримання доступу до консультуванню й медичних послуг, особливо при виникненні проблем або питань, пов'язаних із сексуальністю.

9. Вміти розмірковувати про сексуальність, різні норми й цінності в контексті прав людини, аби сформувати власну критичну думку.

10. Вміти будувати сексуальні стосунки на основі взаєморозуміння і взаємоповаги один до одного, мати рівноправні стосунки, що сприятимуть попередженню сексуального домагання та насилля.

11. Вміти вести мову про сексуальність, емоції й відносини, а також вміти це правильно пояснити [2].

Виходячи із передбачуваних кінцевих результатів, експерти наголошують на тому, що в сексуальній освіті є досить важливими цільові групи (аудиторія, з якою працюють) та партнери, які можуть змінюватися й частково збігатися. Одним із прикладів цього є сама молодь: незважаючи на те, що молоді люди часто сприймаються тільки як найважливіша цільова група, а той факт, що вони одночасно є й впливовим партнером часто не береться до уваги.

Безумовно, сексуальна освіта триває протягом усього життя, але є найбільш необхідною в дитинстві та юнацтві й повинна відповідати особливостям різних вікових груп на різних соціальних рівнях, так як сексуальність є важливим аспектом життя кожної людини.

Ми погоджуємося з експертами в тому, що особливу увагу необхідно приділяти підліткам, котрі мешкають у вразливому середовищі, тобто мігрантам, сексуальним меншинам, людям з обмеженими фізичними

можливостями та людям з недостатнім рівнем освіти. Знання про потреби сексуального та репродуктивного здоров'я цільових груп населення необхідні для розробки відповідної цілісної програми сексуальної освіти.

Крім того, стратегії сексуальної освіти необхідно розвивати за участю населення. Плідна взаємодія між вченими, особами, що визначають політику держави, педагогами та представниками цільових груп необхідна для формування та впровадження їх для різних груп суспільства.

Сексуальна освіта у навчальних закладах є сучасною стратегією для взаємодії з великою кількістю дітей і підлітків, але для досягнення цієї мети необхідна участь різних партнерів. Як зазначено в нових стандартах, розрізняють дві категорії партнерів: прямі і непрямі, незважаючи на це, відмінності між двома категоріями партнерів не завжди очевидні. У сексуальній освіті прямими партнерами є батьки (опікуни), вчителі, соціальні працівники, представники груп однолітків і самі молоді люди, медичний персонал та консультанти, тобто всі ті, хто має безпосередній контакт з дітьми та молоддю.

З іншого боку, непрямі партнери також відіграють важливу роль при наданні сексуальної освіти. До цієї категорії партнерів відносять осіб, які приймають рішення, надають підтримку або захист цільвій групі або конкретній особі. Це, насамперед, неурядові організації, лідери спільнот, університети, їх керівники, правові та наукові інститути. Релігійні та культурні організації поряд з молодіжними організаціями також є потенційними партнерами, але в залежності від обставин та умов можуть виступати в ролі прямих (так як мають безпосередній доступ до молоді) або непрямих партнерів. Експертами рекомендується налагоджувати зв'язки, обмінюватися досвідом та співпрацювати з подібними організаціями й інститутами, щоб задіювати цільові групи (групи мігрантів, культурних меншин і т.д.), навчальний заклад для яких може бути єдиним ефективним джерелом одержання сексуальної освіти.

На стадії планування цілісної програми сексуальної освіти необхідно розпізнавати партнерів та можливості їх участі в освітніх заходах. Важливо відзначити, що такі партнери повинні пройти відповідну підготовку до того, як вони зможуть забезпечити високоякісну сексуальну освіту.

В нових «Стандартах сексуальної освіти в Європі» експерти виділяють основні рамки та базові вимоги щодо надання послуг в сфері сексуальної освіти. Вони вважають, що однією з важливих умов здійснення цілісної сексуальної освіти є те (і це очевидно, але, в той же час, часто ігнорується), що для неї необхідно своє спеціальне місце в навчальних закладах, тобто, сексуальна освіта має бути детально представлена в навчальній програмі. Забезпечення сексуальної освіти має гарантуватися різними установами, наприклад, самою школою, а також контрольними установами. Для того, щоб зробити сексуальну освіту можливою, необхідно надати місце, час і спеціально підготовлений для цього персонал [2].

Як вказувалося вище, цілісна сексуальна освіта охоплює широкий спектр питань, пов'язаних з фізичним, емоційним, соціальним і культурним аспектами. В той же час вона не повинна зводитися до профілактики захворювань, а включати ці аспекти в рамках більш широкого підходу, що виключає осуд; не повинна ґрунтуватися на страху, а викликати позитивне ставлення до сексуального благополуччя.

Крім того, важливою умовою сексуальної освіти є той факт, що учні повинні завжди відчувати, що вони знаходяться в безпеці, для цього необхідно шанобливо ставитися до їхнього особистого життя і його меж. Хоча учнів і заохочують бути відвертими, особистим досвідом ділитися не слід, тому що його обговорення в групі може їх психологічно «травмувати». Для цього необхідно створити атмосферу довіри через вироблення правил, узгоджених в групі. Сексуальна освіта, що враховує гендерні особливості, також сприяє виникненню в учнів відчуття безпеки.

Сексуальна освіта, заснована на базових вимогах, також повинна включати й наступне:

- Якість сексуальної освіти підвищується в процесі систематичної участі молоді. Учні не повинні займати пасивну позицію щодо сексуальної освіти, а навпаки, відіграють активну роль в організації, отриманні та оцінці сексуальної освіти.

- Сексуальну освіту необхідно надавати інтерактивними методами. Інтерактивний обмін між викладачами/навчальним персоналом і розробниками програми, з одного боку, та учнями, з іншого, відбувається на кількох рівнях і починається з розуміння того, що в процесі здійснення сексуальної освіти учнів необхідно розглядати як рівноправних партнерів. Необхідно враховувати їх досвід, а їх потреби й бажання мають важливе значення, коли мова йде про визначення тем і питань, які включає сексуальна освіта.

- Сексуальну освіту необхідно здійснювати зрозумілою дітям/підліткам мовою, аби дати учням можливість вивчити відповідну термінологію для поліпшення їх комунікативних здібностей в сфері сексуальності. Європейські науковці переконані, що саме спілкування лежить в основі сексуальної освіти, на практиці це означає, що викладачеві необхідно відійти на задній план й бути посередником, покращуючи змістовне спілкування між учнями та стимулюючи їх до дискусії.

- Надання інформації в сфері сексуальної освіти повинно здійснюється безперервно, і ґрунтується на розумінні того, що розвиток сексуальності – це процес, який триває все життя. Сексуальна освіта – це не одинична подія, а, як наголошують експерти, проект і/або процес розвитку. Більш тісно вона пов'язана з концепцією вікової відповідності: теми повторюються, а інформація розширюється й надається відповідно до віку та стадії розвитку учня. Надання послуг з охорони здоров'я та консультаційних послуг має відповідати потребам молоді, бути доступними й конфіденційними. Молоді люди повинні знати про надання таких послуг, поважати та довіряти персоналу, щоб у разі необхідності звернутися за послугами.

- Безперервність сексуальної освіти доповнюється його розгалуженою структурою. Здійснення сексуальної освіти в школах тісно пов'язано, наприклад, із діяльністю центрів охорони здоров'я та консультаційних центрів. а також повинна бути пристосована до умов шкільної освіти й надаватися в рамках різних предметів/міждисциплінарно, так як різні предмети можуть торкатися різних, але однакових за своєю значимістю аспектів у сфері сексуальної освіти.

- Сексуальна освіта здійснюється в тісній співпраці з батьками та громадськістю з метою створення атмосфери підтримки. Батьки беруть участь у плануванні сексуальної освіти у навчальних закладах, це означає, що вони будуть повідомлені до початку здійснення сексуальної освіти і, таким чином, будуть мати можливість висловити свої побажання та заперечення. Школа і батьки надають підтримку в процесі безперервної сексуальної освіти. Співпраця з іншими зацікавленими сторонами (центрами суспільної і церковної молодіжної роботи, соціального забезпечення молоді, надання послуг з охорони здоров'я, консультаційними центрами, релігійними групами) в сфері сексуальної освіти також дає позитивний результат [2].

Не менш важливим аспектом здійснення сексуальної освіти є компетенція педагогів. Експерти підкреслюють, що педагоги, які задіяні в сфері надання сексуальної освіти, не обов'язково повинні бути професіоналами високого рівня. Вчителі, які проводять курси сексуальної освіти, повинні пройти відповідну підготовку (відсутність педагогів, які пройшли таку підготовку, не може бути виправданням тому, що сексуальна освіта не здійснюється).

Тим не менш, сексуальну освіту слід здійснювати паралельно з підготовкою учителів. При підготовці тренінгів, програм повинен враховуватися рівень, на якому педагог здійснюватиме сексуальну освіту – вимоги до програм варіюються залежно від типу школи та вікової групи (наприклад, вихователь у дитячому садку потребує іншої підготовки, ніж учитель середнього навчального закладу).

Експерти в розроблених ними нових стандартах акцентують увагу на тому, що педагогам по можливості необхідно проходити підготовку з питань сексуальної освіти; вони мають неупереджено ставитися до предмета та володіти високим ступенем мотивації для його пояснення, повинні твердо вірити в принципи сексуальної освіти, наведені вище. Це означає, що керівництво навчального закладу не повинно чинити тиск на того, хто не хоче здійснювати сексуальну освіту; замість цього вчителів необхідно стимулювати і підтримувати в цьому. Важливою умовою є готовність педагогів піддати аналізу своє ставлення до сексуальності, ціннісним установкам і нормам суспільства,

адже вони будуть зразком для наслідування в учнів. Педагогам-«сексологам» необхідна підтримка і можливість спілкування з кваліфікованими фахівцями.

В процесі здійснення сексуальної освіти педагоги повинні наводити факти, а також допомагати учням розвивати відповідні установки і навички, такі як комунікаційні здібності, навички ведення діалогу, здійснення самоаналізу, здатність приймати рішення і вирішувати проблеми міжстатевого характеру. При поясненні питань сексуального змісту, педагоги повинні використовувати нейтральну термінологію, щоб не образити учнів і проявити повагу до їх меж. Роль педагогів, їх розуміння і підготовка, а також структурні рамки, в межах яких вони можуть діяти, відіграють надзвичайно важливу роль в забезпеченні цілісної сексуальної освіти.

Висновки. При тісній співпраці групи експертів з ряду європейських країн було узгоджено нові стандарти сексуальної освіти, які, як вони сподіваються, будуть використовуватися країнами в якості керівних принципів при розробці програм цілісної системи сексуальної освіти, адже дані стандарти пропонують практичну допомогу в розробці відповідних навчальних планів, і в той же час, можуть бути використаними для підтримки інформаційно-пропагандистської діяльності щодо необхідності введення цілісної системи сексуальної освіти в кожній країні.

Нові стандарти, переконані експерти, є відправною точкою діалогу про сексуальну освіту з особами, що визначають політику держави та зацікавленими сторонами у цьому на місцях з метою переконання у важливості поширення сексуальної освіти або розширення існуючих уже підходів.

При використанні нових стандартів в процесі розробки чи удосконалення існуючих навчальних планів для середніх навчальних закладів, даний документ, переконані експерти, необхідно адаптувати до суспільних потреб та соціальної політики у конкретній країні, тоді вони допоможуть визначити наступні кроки по досягненню цілісного підходу в сексуальній освіті, пропонуючи спеціальні керівні принципи щодо визначення результатів такої освіти.

Уряди ряду країн Євросоюзу, зіштовхнувшись з негативними наслідками сексуальної революції, усвідомили сутність цієї проблеми та намагаються

віднайти ефективні шляхи щодо її вирішення, але не через пропагандистський характер здійснення сексуальної освіти, а через створення цілісної системи статевої та сексуальної освіти, де основну увагу буде зацентровано на таких стратегічних завданнях, як проведення статевої та сексуальної освіти у середніх навчальних закладах на ранньому етапі; здійснення спеціальної підготовки педагогів; залучення до статевого та сексуального виховання церкви, соціальних служб, медичних центрів й консультативних пунктів.

Література

1. A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe [Керівництво по розробці політики в галузі охорони сексуального і репродуктивного здоров'я та захисту прав молоді в Європі]. The Safe Project. Brussels (http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_ippfpolicy%20guide%20final_Sep07.pdf). IPPF [МФПС] (2008).
2. BZgA/WHO Regional Office for Europe [ФЦПСЗ/Європейське регіональне бюро ВООЗ] Country raperson youth sex education in Europe [Національні нариси про сексуальну освіту молоді в Європі]. Cologne. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sexualaufklaerung.de/cgi-sub/fetch.php?id=489>. (2006).
3. Sexuality Education in the EU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europa.europa.eu/.../LUM_BRI. (2012).
4. Sexual rights: an IPPF declaration [Сексуальні права: Декларація МФПС]. London. Режим доступу <http://www.ippf.org/en/Resources/Statements/Sexual+rights+an+IPPF+declaration.htm>. (2008).

References

1. A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe. The Safe Project. Brussels. Retrieved from http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_ippfpolicy%20guide%20final_Sep07.pdf, (2008). [in English].
2. BZgA/WHO Regional Office for Europe. Retrieved from <http://www.sexualaufklaerung.de/cgi-sub/fetch.php?id=489>. [in English].
3. Sexuality Education in the EU Retrieved from http://www.europa.europa.eu/.../LUM_BRI, (2012). [in English].
4. Sexual rights: an IPPF declaration. London. Retrieved from <http://www.ippf.org/en/Resources/Statements/Sexual+rights+an+IPPF+declaration.htm>, (2008). [in English].